

УДК 371.1-058.237(476)«18/19»

В. М. Астрога

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт

КРЫНІЦАЗНАЎЧАЯ БАЗА ПА ГІСТОРЫІ НАСТАЎНІЦКАЙ ІНТЭЛІГЕНЦЫІ БЕЛАРУСІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIX – ПАЧАТАК XX СТ.)

Настаўніцтва, якое ў другой палове XIX – пачатку XX ст. складала значную частку інтэлігенцыі Беларусі, стала неаддзельнай часткай сацыяльнай структуры і адыгрывала ў жыцці грамадства важную асветніцкую ролю. Без разумення дасягненняў і праблем гістарычнага мінулага, якое залажыла асновы прафесійнага статусу педагога, немагчыма правільна і якасна сфармуляваць праграму сацыяльнага развіцця гэтай групы ў сучасных умовах. Вялікае значэнне ў рэканструкцыі мінулых падзей маюць гістарычныя крыніцы, якія дапамагаюць запоўніць прагалы ў навуковым пазнанні праблемы. Да іх адносяць усё, што створана ў працэсе дзейнасці людзей, што нясе інфармацыю аб розных баках грамадскага жыцця і службы асновай для навуковага пазнання.

Гістарычныя крыніцы па гісторыі настаўніцкай інтэлігенцыі другой паловы XIX – пачатку XX ст. умоўна можна падзяліць на некалькі груп: 1) заканадаўчыя акты і нарматыўныя дакументы, якія рэгламентавалі дзейнасць адміністрацыйных і грамадскіх органаў, адказных за развіццё народнай адукацыі; 2) справаводчая дакументацыя; 3) статыстычныя матэрыялы і дакументы даведчнага характару; 4) перыядычны друк; 5) крыніцы асабістага паходжання. Сярод іх ёсць як апублікаваныя, так і неапублікаваныя (у асноўным архіўныя) дакументы і матэрыялы.

Ключавыя словы: гістарычныя крыніцы, інтэлігенцыя, законы, палажэнні, інструкцыі, справаздачы, памятныя кніжкі, мемуары, дзённікі, успаміны.

V. M. Astroha

Belarusian State Technological University

HISTORICAL SOURCE BASE OF TEACHERS' INTELLIGENTSIA OF BELARUS (SECOND HALF OF THE XIXTH – EARLY XXTH C.)

The teachers were the biggest part of the intelligentsia in Belarus during the second half of the XIXth – early XXth centuries and became an integral part of social structure and played peculiar enlightening role in its life. Without an understanding of achievements and challenges of historical past that laid the foundation for teachers' professional status, it is impossible to formulate the social development program of the group in the current conditions correctly and qualitatively. Enormous role in the reconstruction of past events is played by historical sources, which help filling gaps in the scientific study of the problem. These include all that was created in the process of human activity, carries information about the diversity of social life and serves as a basis for scientific knowledge. Historical sources on the history of teachers' intelligentsia of the second half of XIX – early XX centuries can be divided into several groups: 1) laws and regulations governing the operation of administrative and public bodies involved in the development of national education; 2) record keeping documentation; 3) statistical materials and background documents; 4) periodic press; 5) sources of personal origin. Among them are both published and unpublished (mostly archival) documents and materials.

Key words: historical sources, the intellectuals, laws, statutes, instructions, reports, memoirs, diaries, memories.

Уводзіны. Вывучэнне розных аспектаў гістарычнай рэчаіснасці патрабуе ад даследчыка шырокага выкарыстання гістарычных крыніц, разнастайных па змесце і характары. Гістарычныя крыніцы – гэта матэрыяльныя аб'екты, якія маюць сацыяльную прыроду паходжання, адлюстроўваюць гістарычнае мінулае грамадства і, уцягнуўшы ў сферу гістарычнага даследавання, служаць важным сродкам гістарычнага пазнання [1, с. 5]. Гэтыя веды неабходны не толькі гісторыкам, але і больш шырокаму кругу спецыялістаў гуманітарных навук. Чалавечы вопыт, паўсядзённы лад жыцця, адносіны паміж

людзьмі розных пакаленняў, звычкі і норавы, уменне існаваць у прыродным асяроддзі, жаданне ведаць мінулае свайго горада, вёскі, краю, свайго народа альбо этнічнай групы застаўляюць людзей звяртацца да дакументаў, архіваў, старажытных прадметаў, фотаздымкаў [2, с. 5]. Гістарычныя крыніцы даюць невычэрпны рэсурс новай інфармацыі не толькі аб розных сферах чалавечай жыццядзейнасці, але і аб саміх людзях, іх прафесійных і творчых здольнасцях, духоўных каштоўнасцях, марах і спадзяваннях. Крыніцы нясуць у сабе суб'ектыўны пачатак, які адлюстроўвае свайго стваральніка-

чалавека, яго патрэбнасці, свядомасць і магчымасці [3, с. 277]. У іх змяшчаецца інфармацыя двух тыпаў: яўная, якую бачыць і апісвае сам аўтар і стваральнік крыніцы, і схаваная, разгледзець якую можна толькі шляхам скрупулёзнага аналізу.

Асноўная частка. Шырокае ўвядзенне ў навуковы ўжытак разнастайных гістарычных крыніц садзейнічае пазнанню невядомых фактаў і старонак з жыцця краіны, а падчас пераасэнсаванню і ўдакладненню тых высноў, якія былі зроблены папярэднімі навукоўцамі. У гэтай сувязі, несумненна, першаснае і вельмі важнае значэнне маюць пісьмовыя крыніцы, якія ствараюць падмурак гістарычных даследаванняў. У дачыненні да гісторыі настаўніцкай інтэлігенцыі другой паловы XIX – пачатку XX ст. яны дастаткова шматлікія, прычым у значнай ступені ўжо апрацаваныя і апублікаваныя. Аднак большасць дакументаў на сённяшні час захоўваецца ў архівах. Як сапраўдныя сведкі гісторыі, адлюстроўваючы канкрэтныя ўмовы жыцця і дзейнасці людзей, яны дазваляюць адчуць эпоху, аб'яднаць у сабе аб'ектыўнае і суб'ектыўнае. Пры вывучэнні становішча настаўніцтва Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. архіўныя дакументы ў пэўнай меры дапамагаюць закрыць такія прагалы ў гістарычных ведах, як сацыяльны статус настаўніцтва розных тыпаў школ, шляхі паляпшэння матэрыяльнага становішча і яго дынаміку, дзейнасць педагогічных таварыстваў узаемадапамогі, сістэма ніжэйшай і сярэдняй педагогічнай адукацыі, адносіны сельскага і гарадскога насельніцтва да школы і яе настаўніка, роля земстваў у арганізацыі школьнай справы і інш. У першую чаргу да гэтага тыпу крыніц варта аднесці матэрыялы, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі: фонды дырэктый народных вучылішчаў Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай губерняў (Ф. 458, 2254, 2507), фонды Бабруйскай, Полацкай, Гомельскай, Рагачоўскай настаўніцкіх семінарыяў (Ф. 480, 2566, 2918, 3260), Мінскага, Магілёўскага і Віцебскага настаўніцкіх інстытутаў (Ф. 478, 2258, 2645), фонд апекуна Віленскай навучальнай акругі (Ф. 2416), мужчынскіх і жаночых гімназій, гарадскіх і павятовых вучылішчаў, фонды Віцебскай і Магілёўскай губернскай управы па справах земскай гаспадаркі і губернскай земскай управы і інш. У фондах Нацыянальнага гістарычнага архіва ў г. Гродна захоўваюцца гістарычныя крыніцы, якія дазваляюць прасачыць стан школы і настаўніка гэтага рэгіёна: фонд Гродзенскай дырэкцыі народных вучылішчаў, фонд Гродзенскага павятовага аддзялення Гродзенскіх епархіяльных вучылішчаў (Ф. 535), фонд таварыства ўзаемадапамогі вучачым і вучы-

шым у царкоўных школах Гродзенскай епархіі (Ф. 103) і інш. Цікавыя матэрыялы фондаў Мінскага абласнога краязнаўчага музея ў г. Маладзечна па гісторыі Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі. Несумненную цікавасць уяўляе факталагічны матэрыял, які змешчаны ў замежных архівах: Гістарычным архіве Літоўскай Рэспублікі ў г. Вільнюсе і Цэнтральным Дзяржаўным гістарычным архіве Расіі.

Крыніцы па гісторыі настаўніцтва Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. можна падзяліць на некалькі груп: 1) заканадаўчыя акты і нарматыўна-прававыя дакументы, якія рэгулявалі дзейнасць адміністрацыйных і грамадскіх органаў; 2) дакументацыя справаводства; 3) статыстычныя матэрыялы і дакументы дэдачнага характару; 4) матэрыялы перыядычнага друку; 5) дакументы асабістага паходжання.

Дастаткова аб'ёмную і цікавую групу дакументаў для вывучэння праблемы маюць заканадаўчыя акты Расійскай імперыі. У Расіі законам лічылася ўсё, што зацвярджалася асабіста імператарам. Заканадаўчыя акты выдаваліся ў форме законаў, статутаў, палажэнняў, правілаў, інструкцый, загадаў, думак Дзяржаўнага савета і інш., змяшчаліся ў «Зводзе законаў Расійскай Імперыі» і адлюстроўвалі адукацыйную палітыку царскага ўрада ў парэформенны перыяд. Сярод іх – «Часовыя правілы для народных школ Віленскай, Ковенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губерняў» (1863), «Палажэнне аб царкоўных школах ведамства праваслаўнага веравызнання» (1902), «Палажэнне аб Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі» (1870), «Палажэнне аб пачатковых народных вучылішчах» (1864), «Палажэнне аб прыняцці на грамадзянскую службу» (1896), «Часовыя правілы аб з'ездах вучачых у пачатковых народных вучылішчах» (1899), «Статут таварыства ўзаемнай дапамогі навучэнцам і настаўнікам» (1894), «Статут аб пенсіях і аднаразовых дапамогах па ведамствах вучонаму і вучэбнаму» (1896) і шэраг іншых. Заканадаўчыя акты, якія рэгламентавалі арганізацыю школьнай справы ў імперыі, дазваляюць прасачыць асноўныя кірункі і эвалюцыю адукацыйнай палітыкі ў сувязі са змяненнем гістарычных умоў, а таксама мерапрыемствы ўрада (маецца на ўвазе юрыдычны аспект) у дачыненні да пачатковай і сярэдняй школ і іх настаўнікаў.

Важнае значэнне для вывучэння гісторыі настаўніцтва маюць матэрыялы афіцыйнага справаводства, прадстаўленыя цыркулярамі, інструкцыямі, правіламі, праграмамі, распараджэннямі, рапартамі, дакладамі і інш. Сярод іх: нарматыўныя дакументы (інструкцыі, правілы, прадпісанні, палажэнні), пратаколы, дзелавае перапіска (прадпісанні, афіцыйныя пісьмы,

дакладныя запіскі, рапарты, даносы), матэрыялы ўліку дакументаў, справаздачы, балансы, даклады і інш. Іх змест вызначаўся функцыямі ўстаноў, у сценах якіх яны ствараліся, і мэтамі, якія ставілі складальнікі. Толькі невялікая частка такіх дакументаў (нарматыўна-прававога характару) апублікавана. З канца XIX – пачатку XX ст. пад рэдакцыяй вядомых педагагічных дзеячаў публікуюцца зборнікі дакументаў і матэрыялаў, якія змяшчаюць юрыдычныя акты і, такім чынам, дапамагаюць вызначыць правы статус розных катэгорый настаўніцтва Расійскай імперыі. Асобае месца сярод іх займаюць цыркуляры Міністэрства народнай асветы і кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі, якія змяшчаюць розныя ўказанні па арганізацыі вучэбна-выхаваўчай справы ў педагагічных навучальных установах, пачатковай і сярэдняй школах. У інструкцыях вызначаліся правы і абавязкі педагагічных саветаў настаўніцкіх семінараў, вучылішчых і епархіяльных саветаў, інспектараў і назіральных саветаў, абавязкі і адносіны настаўнікаў да вышэйшага начальства, святароў, бацькоў вучняў, а таксама правілы, якія павінен быў выконваць настаўнік у працэсе выкладання [4, с. 1882]. Былі складзены спецыяльныя правілы паводзін і спаганняў для выхаванцаў настаўніцкіх семінараў і інстытутаў, правілы для арганізацыі народных чытанняў, педагагічных музеяў і бібліятэк. Аб'ёмы і змест прадметаў выкладання ва ўсіх навучальных установах Міністэрства асветы і духоўнага ведамства адлюстроўваюць вучэбныя праграмы. У прадпісаннях апекуноў, дырэктарыяў вучылішчаў паведамляецца аб праходзячых ці плануемых мерапрыемствах, загадах, кірунках працы ў школьнай справе. Часткова дадзеныя матэрыялы апублікаваныя. Разам з тым, праца гісторыка ў дадзеным выпадку аснована таксама на дакументах, якія захоўваюцца ў архівах. Гэта, у тым ліку, рапарты і даносы вучылішчым і акружным органам па народнай адукацыі, якія змяшчаюць інфармацыю настаўнікаў аб стане вучэбнай справы ў вучылішчах, гімназіях і настаўніцкіх семінарах, аб наведванні іх інспектарамі і высокапастаўленымі асобамі, аб дзейнасці «тайных школ», адносінах з валаснымі праўленнямі і інш. У архівах знаходзіцца шмат прашэнняў: ад настаўнікаў і выхаванцаў педагагічных навучальных устаноў аб матэрыяльнай дапамозе, пераводзе на іншае месца, дазvole на шлюб і адпачынак; ад сельскіх грамадстваў аб адкрыцці пачатковых школ, назначэнні настаўнікаў, высылцы грошай і падручнікаў і г. д., якія даюць уяўленне аб фінансавым становішчы настаўніка, школы, насельніцтва, адносінах апошняга да асветы, таксама даклады інспектараў і дырэктараў народных вучылішчаў кіраўніцтву акругі

аб выкананні загадаў, хадайніцтваў аб назначэнні прэмій і дапамог, ганаровых узнагарод настаўнікам, дазvole на педагагічныя з'езды.

Каштоўнай крыніцай, а ў шэрагу выпадкаў і адзінай, з'яўляюцца статыстычныя матэрыялы, якія арганічна звязаны са справаводствам. Яны ўзнікаюць у працэсе збору, перапрацоўкі, аналізу і публікацыі інфармацыі аб аб'екце вывучэння. Найперш трэба адзначыць матэрыялы «Аднадзённага перапісу пачатковых школ у імперыі, праведзенага 18 студзеня 1911г.» [5], у якіх ёсць звесткі аб узроўні адукацыі насельніцтва, складзе настаўніцкіх кадраў, іх узросце, сацыяльным паходжанні, адукацыі, узроўні матэрыяльнага забеспячэння, умовах працы ў вучылішчах, а таксама «Справаздачы аб стане навучальных устаноў Віленскай навучальнай акругі» [6], «Памятныя кніжкі дырэктарыяў народных вучылішчаў», адрас-календары. Гэтыя матэрыялы паведамляюць прозвішчы настаўнікаў і законанастаўнікаў, назвы навучальных устаноў, звесткі аб кадравых перамяшчэннях, узроўні адукацыі настаўніка, памеру іх заробку і інш. Справаздачы дырэктарыяў народных і епархіяльных вучылішчаў змяшчаюць інфармацыю аб колькасці школ, настаўнікаў, іх матэрыяльным стане і прафесійнай падрыхтоўцы. Справаздачы педагагічных таварыстваў узаемадапамогі паведамляюць аб асноўных кірунках іх дзейнасці, што дазваляе вызначыць месца гэтых суполак у жыцці настаўніцтва Беларусі. Акрамя гэтага, шмат цікавых і карысных звестак можна здабыць з картчак уліку настаўніцкіх кадраў – фармулярных спісаў, анкет, ведамасцей, і інш.

Багаты і разнастайны матэрыял змяшчаецца ў перыядычным друку другой паловы XIX – пачатку XX ст., які фіксуе інфармацыю аб найбольш важных падзеях і з'явах рэчаіснасці, у тым ліку папаўняе недахоп звестак аб праблемах падрыхтоўкі і становішчы вясковага і гарадскога настаўніцтва. Гэта афіцыйныя часопісы: «Журнал Министерства народного просвещения», «Циркуляр по Виленскому учебному округу», «Народное образование в Виленском учебном округе», а таксама ў буйнейшых прыватных агульнапедагагічных часопісах: «Русская школа», «Вестник воспитания», «Русский начальный учитель», дзе ёсць багатая інфармацыя аб прынятых заканадаўчых і цыркулярных дакументах, фінансаванні народнай адукацыі, адкрыцці навучальных устаноў, працы настаўнікаў. Важнай крыніцай з'яўляюцца часопісы, што выдавалі настаўніцкія таварыствы ўзаемадапамогі («Педагогическое дело», «Голос учителя», «Белорусский учитель», «Белорусский учительский вестник»), у якіх паведамлялася аб становішчы і патрэбах народных настаўнікаў. Пэўны факталагічны матэрыял змяшчаюць

газеты «Губернские ведомости», а таксама «Епархиальные ведомости», што выходзілі ў Мінску, Магілёве, Віцебску, Гродне. У беларускамоўным легальным друку: газетах «Наша Доля» і «Наша Ніва» змяшчаюцца цікавыя і арыгінальныя артыкулы, якія дапамагаюць аднавіць у першую чаргу многія старонкі з жыцця вясковай школы, стаўлення да яе сялянства, а іншым чынам мары і спадзяванні закінутага ў глуш настаўніка. Тут знайшлі адлюстраванне праблемы ўвядзення ўсеагульнага навучання, пазашкольнай адукацыі, стану навучальных устаноў і іх настаўнікаў у краінах замежжа і інш.

Цікавым і каштоўным матэрыялам для вывучэння гісторыі народнай адукацыі і сацыяльнага становішча настаўніцкай інтэлігенцыі з'яўляюцца крыніцы асабістага паходжання, да якіх адносяцца дзённікі, успаміны, прыватная перапіска і мемуары. Для даследчыка вельмі важная такога роду інфармацыя, у якой педагогі дастаткова шчыра і непасрэдна даюць ацэнку падзеям, якія адбываліся іншы раз на працягу ўсяго жыцця: дзейнасці сваім сучаснікам, вучням і іх бацькам, калегам, інспектарам, дзеляцца сваімі цяжкасцямі, перажываннямі і дасягненнямі. Дадзены від крыніц, нягледзячы на суб'ектыўнасць, з'яўляецца незамянімым пры вывучэнні культурнага і маральнага вобліку настаўніка, яго псіхалогіі, ментальнасці. Не звязаныя фармальнымі канонамі, аўтары прыводзяць звесткі, якія звычайна не ўмяшчаюцца ў афіцыйныя дакументы. Гэтыя матэрыялы, як правіла, носяць даверлівы і праўдзівы характар, дапамагаюць пранікнуць у непаўторную атмасферу вывучаемых падзей, у пэўнай ступені зразумець і адчуць «дух часу». Як пісаў савецкі гісторык М. К. Пакроўскі, яны ўяўляюць той псіхалагічны фон і тую сувязь, без якой асобныя дакументы, якія мы маем у сваіх руках, могуць здацца незразумелымі ці зразумелымі няправільна. Людзі не могуць жыць, не аглядаючыся ў мінулае, не ўдумваючыся ў сучаснае і не імкнучыся зазірнуць у будучыню. Выпрацаваная вякамі неабходнасць дзеляцца набытым вопытам, рабіць асабіста перажытае набыткам многіх знаходзіць сваё выйсце ў мемуарыстыцы. Без такой перадачы і пераемнасці нельга было б існаваць чалавечаму грамадству. Кожнае

пакаленне знаходзіць у мінулым нешта асабліва яму блізкае, чамусьці вучыцца, штосьці пераймае, а штосьці адваргае, хаця мінулае не можа даць універсальных і вычэрпных адказаў на любыя пытанні новага часу [7, с. 13]. Сярод іх можна вылучыць такія апублікаваныя працы, як «Тяжёлая доля. Отрывки из дневника сельской учительницы, работавшей в Белоруссии» [8], «Запіскі вясковай настаўніцы» А. А. Штэвен, «Дзённік вясковай настаўніцы» Н. Д. Кіўшэнка, успаміны М. Рэмаравы «На ніве народнай», «Вясковыя ўражанні» настаўніка І. П. Балаконскага, «Педагагічныя ўспаміны» Я. В. Беляўскага, «Запіскі настаўніка» М. Белазёрскага і інш. Каштоўнасць уяўляюць аўтабіяграфічныя творы І. Д. Гарбачэўскага і Я. Коласа. Ад грамадскіх памкненняў сведкаў пэўных падзей, іх жадання і інтэлектуальных магчымасцей залежыць ахоп прадстаўленай рэчаіснасці і пранікненне ў яе сутнасць. На старонках мемуараў аўтар ператвараецца ў аднаго з герояў, уступае ў складаныя ўзаемасувязі са сваімі сучаснікамі, знаёмымі, сябрамі і нядобразычліўцамі, апісваючы саміх сябе і акружэнне ў самых розных жыццёвых сітуацыях. Мемуары, дзённікі і пісьмы даюць не толькі жывы каментарый да гістарычных падзей і працэсаў, але і факты, якія часам нельга замяніць іншымі крыніцамі.

Заклучэнне. Такім чынам, даследаванне любой праблемы гісторыі заўсёды апіраецца на комплекс крыніц. Крынічная база дазваляе запоўніць пэўныя прагалы ў гістарыяграфіі праблемы. Менавіта на падставе архіўных крыніц прадстаўляецца магчымым дастаткова глыбокае і комплекснае асветленне некаторых аспектаў падрыхтоўкі педагагічных кадраў, прававога і матэрыяльнага становішча настаўніцтва. У цэлым, заканадаўчыя акты, матэрыялы афіцыйнага справаводства, перыядычны друк, статыстычныя матэрыялы і крыніцы асабістага паходжання дапамагаюць прааналізаваць дзяржаўную палітыку ў дачыненні да настаўніцтва, яго сацыяльны, нацыянальны, адукацыйны, палавы, узроставы склад, стаўленне сялян і жыхароў горада да навучання і педагогаў, мерапрыемствы міністэрства асветы, духоўнага ведамства і земскіх органаў па арганізацыі школьнай справы ў Беларусі адзначанага часу.

Літаратура

1. Матюшевская М. И. Источниковедение истории Беларуси: учеб-метод. комплекс. В 3 ч. Ч. 1. Материалы законодательства на Беларуси IX–XXI вв. Могилев: УО «МГУ им. А. А. Кулешова», 2010. 44 с.
2. Источниковедение / И. Н. Данилевский [и др.]. М.: Издат. центр РГГУ, 2000. 701 с.

3. Грыцкевіч В. Крыніцы гістарычныя // Эцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. рэдкал.: Г. П. Пашкоў (галоўны рэд.) [і інш.]. Мінск: БелЭН, 1997. Т. 4. 432 с.
4. Инструкция народным учителям Виленского учебного округа / Настольная книга по народному образованию: в 3 т. / сост. Г. Фальборк, В. Чарнолуцкий. СПб.: Тип. Б. В. Вольфа, 1904. Т. III. С. 1539–2623.
5. Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. Выпуск VIII. Виленский учебный округ. СПб.: Тип. Т-ва Екатерингофское Печатное Дело, 1914. 134 с.
6. Отчет о состоянии учебных заведений и учреждений Виленского учебного округа за 1914 год. Вильно: Тип. А. Г. Сыркина, 1914. 787 с.
7. В. К. Тяжелая доля. Отрывки из «Дневника» сельской учительницы (работавшей в Белоруссии). Витебск, 1903. 42 с.
8. Кардин В. Сегодня о вчерашнем. Мемуары и современность. М.: Воениздат, 1961. 191 с.

References

1. Matyushevskaya M. I. *Istochnikovedenie istorii Belarusi: ucheb-metod. kompleks. V 3 ch. Ch. 1. Materialy zakonodatel'stva na Belarusi IX – XXI vv.* [Belarusian source-study: educational and methodological complex. Vol. 1. Legislation materials of Belarus IX–XXI cc.]. Mogilev, UO «MGU im. A. A. Kuleshova» Publ., 2010. 44 p.
2. Danilevsky I. N., Kabanov V. V., Medushevskaya O. M., Rumyantseva M. F. *Istochnikovedenie* [Source studies]. Moscow, Izd. tsentr RGGU Publ., 2000. 701 p.
3. Grytskevich V. *Krynitsy gistorychnyya. Entsyklopedyya gistoryi Belarusi: u 6 t. T. 4.* [Historical sources. Encyclopedia of Belarusian history: in 6 vol.]. Minsk, BelEN Publ., 1997, vol. 4. 432 p.
4. Fal'bork G., V. Charnolutskiy V. *Instruktsiya narodnym uchitelyam Vilenskogo uchebnogo okruga / Nastol'naya kniga po narodnomu obrazovaniyu: v 3 t. T. III* [Instructions for people's teachers of Vilna school district. Reference book on public education]. St. Petersburg, Tip. B. V. Vol'fa Publ., 1904, vol. III, pp. 1539–2623 pp.
5. *Odnodnevnyaya perepis' nachal'nykh shkol v imperii, proizvedennaya 18 yanvarya 1911 goda. Vypusk VIII. Vilenskiy uchebnyy okrug* [One-day census of elementary schools in empire carried out on January 18th, 1911. Issue VIII. Vilna school district]. St. Petersburg, Ekateringofskoe Pechatnoe Delo Publ., 1914. 134 p.
6. *Otchet o sostoyanii uchebnykh zavedeniy i uchrezhdeniy Vilenskogo uchebnogo okruga za 1914 god* [Report on state educational institutions and organizations of Vilna school district]. Vilna, A. G. Syrkin Publ., 1914. 787 p.
7. В. К. *Tyazhelaya dolya. Otryvki iz «Dnevnik» sel'skoy uchitel'nitsy (rabotavshey v Belorussii)* [Unhappy lot. Passages from the "Diary" of rural teacher (who worked in Belarus)]. Vitebsk, 1903, 42 p.
8. Kardin V. *Segodnya o vcherashnem. Memuary i sovremennost'* [Today's story about yesterday. Memoirs and modern times]. Moscow, Voenizdat Publ., 1961. 191 p.

Інфармацыя пра аўтара

Астрога Валянціна Міхайлаўна – кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і паліталогіі. Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт (220006, г. Мінск, вул. Свядлова, 13а, Рэспубліка Беларусь). E-mail: ostroha@belstu.by

Information about the author

Astroha Valyantsina Mikhaylauna – Ph. D. History, assistant professor, assistant professor of the Department of History of Belarus and Political Science. Belarusian State Technological University (13a, Sverdlova str., 220006, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: ostroha@belstu.by

Паступіў 28.03.2015